

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА СІМ'ЯМ: РОЗВИТОК І СУЧАСНИЙ СТАН

У статті розкрито проблематику сучасної сім'ї: емоційне відчуження батьків і дітей, послаблення батьківського авторитету, зменшення цінностей традиційної сім'ї, зростання кількості розлучень тощо.

Ключові слова: *проблема сім'ї, психологічний супровід, система психологічної допомоги сім'ям, подружні взаємини.*

The author reviews the main problems of the modern system: emotional estrangement between parent and children, the decrease of the parental authority and family values, etc.

Key words: *family problem, psychological assistance, psychological family care system, marriage relations.*

Актуальність проблеми психологічної допомоги функціонально неповним сім'ям та недостатня її наукова розробленість зумовили вибір нашої теми. Проблема сім'ї – її соціально-психологічних характеристик, пов'язаних з динамікою сімейних відносин, особливостей її впливу на розвиток особистості дитини, надання психологічної допомоги сім'ям у важких ситуаціях тощо – є стабільно актуальною в психолого-педагогічній науці з початку ХХ ст. Питання типології сімей, її специфіки, основних проблем та видів психологічної допомоги їм перебували в центрі уваги багатьох видатних і відомих психологів: А.Адлера, Е.Берна, М.Боуена, К.Вітакера, Л.Виготського, Е.Еріксона, В.Сатир, З.Фрейда, А.Фрейд, К.Хорні, К.Юнга та ін. Її дослідження стали теоретичною й методологічною базою фундаментальних і прикладних розробок проблематики сім'ї у вітчизняній психології, здійснених О.І.Бондарчуком, Ю.В.Борисенком, Л.С.Виготським, В.Н.Дружиніним, О.І.Захаровим, Є.Г.Ейдемільером, Г.С.Костюком, Н.В.Чепелевою, Т.М.Титаренко та ін.

У науці існує чимало даних про різні типи сімей та їхні характерні риси, стилі батьківського ставлення до дітей, основні проблеми в сімейному вихованні та ін. Але особливості соціально-економічної ситуації в Україні створюють нові складні проблеми у сфері сімейних відносин, що вимагає якісної модернізації психологічного супроводу сімейного життя, допомоги проблемним сім'ям. Сьогодні поряд зі зростанням частки неповних сімей унаслідок розлучення чи, рідше, смерті одного з подружжя, інтенсивно збільшується кількість т. зв. функціонально неповних сімей – тих, у яких хтось із батьків чи обоє емігрують за кордон на заробітки. Так, станом на 2009 р. «майже 7,5 млн українців перебувають за кордоном» «чи не половина сімей у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях має рідних, котрі працюють за кордоном» [5]. Як зауважив директор українського інституту досліджень діаспори І.Винниченко, «в Україні на сьогоднішній день немає людини, яка б назвала конкретне число заробітчанин. Дані офіційної статистики навіть приблизно не відображають дійсні масштаби трудової міграції за кордоном» [5]. Отже, виникає нагальна потреба ґрунтовного наукового вивчення функціонально неповних сімей. Серед проблем таких сімей особливо зна-

чущими щодо перспектив духовного, соціально-економічного прогресу, розвитку демократії, громадянського суспільства в Україні є особливості розвитку навчання й виховання дітей у них. Вплив повернення заробітчанина додому на динаміку розвитку сім'ї, особливості його взаємин з дитиною/дітьми, дружиною/чоловіком та ін. На основі наукового висвітлення цієї проблематики необхідно розробляти програми психологічної допомоги членам функціонально неповних сімей. Оскільки більшість функціонально неповних сімей утворюються на стадії молодого сім'ї, яка виховує дітей раннього, дошкільного та молодшого шкільного віку, то пріоритетно необхідними є розробки програм психологічної допомоги таким сім'ям в умовах роботи дошкільних навчальних закладів та початкової школи. Однак сьогодні ґрунтовних розробок у сфері психологічної допомоги функціонально неповним сім'ям немає.

Психологічна допомога сім'ї сьогодні є однією з актуальних потреб суспільства, адже наразі продовжують зростати в кількісному та якісному вимірі такі негативні явища, як емоційне відчуження батьків і дітей, послаблення батьківського авторитету, зменшення цінностей традиційної сім'ї, зростання кількості розлучень та ін. Психологічна допомога сім'ї функціонує в межах сімейного консультування та психотерапії, а феномен сім'ї вивчають психологія, соціологія, теологія, філософія, інші науки. Загалом дослідження сімейних стосунків та процесу виховання дітей у сім'ї починається у ХХ ст., але багато видатних мислителів минулого також приділяли увагу цим питанням.

Сьогодні також виокремлюють етологічний (Ч.Дарвін), емпіричний (Ф. Ле Пле) та сцієнтичний (Ч.Кулі, У.Томас, Ф.Знанецький, З.Фрейд та ін.) підходи до вивчення сімейних взаємин [18, с.20–25]. Власне в руслі останнього напрямку досліджень починається поворот науки до проблем допомоги реально існуючій сім'ї – зародження практичної психології. Як зауважує Л.І.Воробйова, З.Фрейд (1856–1939) першим «перетворив класичний природничо-науковий експеримент, у якому вивченню підлягали закономірності зв'язку між елементами свідомості, в некласичну проєктивну техніку вільних асоціацій» для роботи з клієнтом, виявлення його проблем та їхніх причин [7, с.116]. Засновник психоаналізу докладно аналізує роль батька й матері у становленні особистості дитини. На кожній із виокремлених Фрейдом стадій психосексуального розвитку дитини її батьки мають окреме значення, особливо вагоме в дитячому віці. Зокрема, під час фалічної стадії (3–6 років) домінуючим є досвід ідентифікації дитини з дорослим тієї ж статі, що й вона, посередництвом розв'язання завдань комплексу Едіпа в хлопчиків та Електри в дівчаток. Приблизно у віці 5–7 років Едіпів комплекс зазвичай розв'язується: хлопчик витісняє зі свідомості свої сексуальні бажання стосовно матері й починає ідентифікувати себе із батьком (переймає його риси). Цей процес має кілька функцій. По-перше, хлопчик починає засвоювати систему цінностей, моральних норм, установок, моделей статево-рольової поведінки, які окреслюють для нього образ чоловіка. По-друге, ідентифікуючись із батьком, син може утримати матір як об'єкт своєї любові. По-третє, хлопчик інтерналізує батьківські заборони та основні моральні норми – це є підґрунтям для розвитку супер-его або совісті дитини. У своїй праці «Три нариси з теорії сексуальності» З.Фрейд

указує, що наявність обох батьків відіграє велику роль у розвитку дитини. Відсутність сильного батька в дитинстві часто сприяє інверсії (тут – як сексуальне відхилення, сексуальний потяг до осіб своєї статі) [16; 17, с.118–126]. А.Фрейд додає, що «коли батьки збираються розлучитися і кожен з них намагається взяти верх над іншим у впливі на дитину та представити іншого винним, повноцінний емоційний розвиток дитини опиняється під загрозою. Довіра до батьків підірвана, оскільки її здатність до критичної оцінки розбуджена надто рано. Восьмирічний хлопчик, який марно намагався помирити своїх батьків, котрі зібрались розлучатись, заявив: «Якщо тато не любить маму, то мама не любить тата, і тому вони мене теж не можуть любити. Тоді і я їх не люблю. І тому вся сім'я розпадається» [16, с.13–27].

Деякі інші погляди на сім'ю та розвиток особистості в ній мали послідовники З.Фрейда. Ерік Еріксон (1902–1994) розвиває новий підхід у розкритті взаємостосунків дитини з батьками, він урахує культурний контекст, у якому існує сім'я, основний акцент робить на розвитку й провідному значенні Его. Якщо Фрейд цікавив вплив батьків на становлення особистості дитини, то Еріксон підкреслює історичні умови, у яких формується Его в дитини. Свою теорію він будує на основі результатів спостережень за людьми, які належать до різних культур, і показує, що розвиток Его тісно пов'язаний з мінливими особливостями соціальних приписів та системою цінностей. Стрижнем теорії розвитку Его Е.Еріксона є положення про те, що людина протягом життя проходить через вісім універсальних для всього людства стадій. Кожна з них настає в певний визначений час («критичний період»), і особистість, що повноцінно функціонує, формується лише шляхом послідовного проходження всіх стадій, кожна з яких супроводжується кризою. Вона є поворотним моментом у житті індивідуума, що виникає як наслідок досягнення певного рівня психологічної зрілості та соціальних вимог, які пред'являються індивіду на цій стадії. Тобто кожна з представлених ученим восьми фаз життєвого циклу людини містить певну еволюційну задачу (конфлікт), яку вона має вирішити. На початкових стадіях психосоціального розвитку дитини суттєву роль у позитивному чи негативному розв'язанні цього конфлікту відіграють батьки. Так, на орально-сенсорній стадії (народження – 1 рік; немовлячий вік) передумовою формування здорової особистості дитини є становлення загального («базального») почуття довіри – до інших людей і до світу. Як указує Еріксон, почуття довіри не залежить від кількості їжі, воно пов'язане насамперед зі здатністю матері передати своїй дитині почуття впізнаваності, постійності й тотожності переживань; на наступній стадії – раннього дитинства (1–3 р.), коли основним завданням є набуття певної автономії й самоконтролю, провідним стає вплив обох батьків. Позитивне вирішення психосоціальної кризи залежить від їх готовності поступово надавати дитині свободу в самостійному контролі над своїми діями. Якщо ж батьки нетерпляче, роздратовано й часто роблять за дітей те, що ті можуть зробити самі, або очікують від них того, що вони ще самостійно зробити не можуть, чи взагалі мало звертають/не звертають увагу на їхні здобутки й невдачі, у такому випадку в дітей виникають стійкі почуття сорому, своєї неспроможності, приниження, сумніву. Схожа ситуація є й під

час наступних фаз розвитку – у «віці гри» (3–6 р.), коли основним завданням є формування почуття ініціативи, та в шкільному віці (6–12 р.): розвиток працелюбства або, за несприятливого впливу батьків та найближчого соціального оточення, – формування почуття неповноцінності. Починаючи із цього періоду, вплив батьків поступово зменшується [17, с.218–226]. Таким чином, аналіз життєвого шляху індивіда та його проблематики, за Е.Еріксоном, дає можливість виявити, на якому з вікових етапів його розвиток набув деструктивного, негативного спрямування, а відтак побудувати адекватну модель психотерапевтичної роботи з ним.

Не менш цікава позиція А.Адлера (1870–1937). Хоча він основну увагу приділяв особистості як такій, відповідно й напрям отримав назву індивідуальної психології, але питання сім'ї та її функцій теж займають значне місце в його дослідженнях.

Як психотерапевт, Альфред Адлер доводить: щоб зрозуміти індивіда, необхідно зрозуміти його когнітивну організацію та стиль життя (останнє поняття він використав першим у психологічній науці). Причому розвиток особистості та формування індивідуального стилю життя починається на ранніх етапах життя. За Адлером, дитина спочатку переживає тривалий період залежності, коли вона цілковито безпомічна і, щоб вижити, має опиратися на допомогу батьків чи інших значущих дорослих. У більшості випадків сімейна система є первинним соціальним оточенням дитини, і її становище можна порівняти зі становищем емігранта в чужій країні – нездатного розуміти мову й нездатного бути зрозумілим. Так закладаються основи почуття неповноцінності, воно є всезагальним і «нормальним». Адлер каже, що «жити – означає почувати неповноцінність», а «ненормально» є втрата віри в себе, яка породжує комплекс неповноцінності. Згідно з концепцією А.Адлера, людину спонукають не причини – минуле, спадковість, але вона йде до певної мети, яку сама ж обрала. Продуктивне становлення особистості відбувається тоді, коли вона керується «соціальним інтересом», відмовляється від своїх егоїстичних цілей, заради цілей суспільства. Найбільший вплив на розвиток соціального інтересу, за Адлером, має матір – вона виконує дві основні функції: заохочує формування в дитини соціального інтересу й допомагає їй спрямувати його за межі діади «мама–дитина». Завдання матері – виховати в дитини почуття співробітництва, товариськості. Ніжність мами до чоловіка, інших дітей і людей є рольовою моделлю для дитини, яка повинна зрозуміти, що у світі, крім неї та членів її сім'ї, існують й інші значимі люди. У випадку, коли матір зосереджена лише на своїх дітях, вона не може навчити їх переносити соціальний інтерес на інших. Батько є другим за важливістю фактором впливу на розвиток у дитини соціального інтересу. У нього повинна бути позитивна установка стосовно дружини, дітей, роботи, суспільства. Ідеальний батько, на думку вченого, той, який ставиться до своїх дітей як до рівних і бере активну участь разом із дружиною в їх вихованні. Він повинен уникати двох фундаментальних помилок: емоційної відчуженості та батьківського авторитаризму. Діти деспотичних батьків учаться боротися за владу та особисте, а не соціальне переважання.

Також, за Адлером, значний вплив на розвиток дитини мають стосунки між батьком та матір'ю. Коли шлюб нещасливий, у дітей мало шансів для розвитку соціального інтересу. Наприклад, якщо чоловік відкрито критикує свою дружину, діти втрачають повагу до них обох. Якщо між подружжям є розлади, діти починають «грати» з одним із батьків проти іншого. Проте в кінцевому підсумку програють саме діти [17, с.169–178; 14, с.322–360].

Ще один представник неопсихоаналізу К.Г.Юнг (1875–1961) розглядає продуктивний шлях становлення особистості як процес індивідуації, тобто свідомої реалізації людиною своєї унікальної психічної реальності, розвиток усіх елементів особистості, і вказує на характерні помилки виховного процесу в сім'ї. Учений у своїй праці «Про становлення особистості» пише: «Дітей орієнтують на те, щоб досягати власне того, чого не досягли батьки, їм нав'язують амбіції, які батьки так і не змогли реалізувати. Такі методи та ідеали породжують педагогічних монстрів. Ніхто не в змозі виховати особистість, якщо він сам не є особистістю. Досягти рівня особистості означає максимально розгорнути цілісність індивідуальної сутності» [11].

Еріх Фромм (1900–1980), приділяючи основну увагу аналізу феномену становлення особистості та відчуженню людини від пошуку власної сутності в сучасному соціумі, наголошував на важливості любові. «Любов – відповідь на проблему людського існування» [13, с.365]. Розглядаючи еротичну, братську, батьківську й материнську любов, учений розкриває їхні характерні особливості й доводить, що, власне, останній вид любові є прикладом досконалості, ідеалу. Материнська любов безумовна: жодна помилка чи злочин не можуть позбавити дитину цієї любові. Натомість любов батька, за Фроммом, обумовлена, дитина повинна її заслужити, і це спонукає до самовдосконалення. Таким чином, основна функція матері – забезпечити дитині почуття безпеки в житті, функція батька – навчити, показати дитині, як давати раду тим проблемам, вирішувати ті завдання, які ставить перед нею суспільство; ця функція тісно пов'язана із соціоекономічним розвитком особистості й суспільства загалом. Батьки відіграють суттєву роль і в розвитку психічного здоров'я дитини. Е.Фромм указує, що однією з причин невротичного розвитку особистості може бути той факт, що в хлопчика були любляча, але така, що надмірно опікає, чи деспотична мама та слабкий, «нецікавий» чи «відсутній» батько. У цьому випадку він може зафіксуватися на ранній стадії прив'язаності до матері й вирости людиною, яка залежна від неї, інфантильною, безпомічною, що шукає захисту й не володіє достатньою мірою батьківськими якостями – дисциплінованістю, незалежністю, самостійністю. Він намагається знайти «маму» в кожному: інколи в жінках, інколи – в авторитетних, владних чоловіках [13, с.387–392]. Точку зору Е.Фромма поділяє ще один американський психолог Карен Хорні (1885–1952), доводячи перманентну необхідність істинної любові батьків для нормального розвитку дитини, задоволення її потреби в безпеці. У протилежному випадку дитина йде шляхом невротичного розвитку, у неї з'являються почуття «базальної тривоги та ворожості», самотності, закинутості й непотрібності в небезпечному світі. Відтак, виростаючи, у дитини формуються невротичні потреби та стратегії поведінки [17, с.255–258].

Неспроможність батьків забезпечити нормальну соціалізацію дітей в умовах сучасного суспільства непокоїла багатьох учених. Так, американський психолог Ліліан Ковар у своїй праці «Втрачені життя» (1971) представила результати власного лонгїтюдного дослідження, яке проводилося протягом 12 років із сім'ями 71 дитини віком від 5 до 12 років, що знаходилися на лікуванні в психіатричних клініках. Науковець дійшла висновку про негативні наслідки тиску суспільства на сім'ю, фатальні впливи конфліктів між батьками на долю дітей: «... Батьки – жертви уявлень та реальностей оточуючого світу, а діти – жертви своїх батьків» [13]. Наприклад, мама, яка переживає через своє економічне або соціальне становище, дуже часто починає виявляти в дитині відображення недоліків батька. «Вона, найімовірніше, покладе вину за політичну, економічну й соціальну несправедливість світу, у якому живе, на дитину, тільки не на себе чи на чоловіка. Вона вибірково звертає увагу на певні аспекти поведінки дитини й формує спотворене уявлення про неї, яке, по суті, відображає її власні тривоги та спонуки. Вона роздмухує одну рису її поведінки, використовуючи її як приклад неадекватності всієї поведінки. Далеко не всі батьки звернули б увагу на цей бік поведінки дитини. Одні можуть уважати її прийнятною, інші просто її не помітять» [13]. Такі тенденції з великою ймовірністю проявляються в малозабезпечених та неповних сім'ях. Також у неповній сім'ї «... самотня матір може втягувати свою дитину в “стосунки для двох”, контролюючи тим самим її дії, позбавляючи її можливості набувати самостійності, автономії...» [13]. Тому в неповних сім'ях, за Л.Ковар, дуже часто формуються співузалежені форми та стратегії поведінки. Крім того, виховуючи дитину без батька, мати, як правило, змушена більше часу віддавати роботі, тому не може приділяти достатньо часу спільним з дитиною заняттям. Утомлюючись, нерідко вона сердито реагує на найменші її промахи. Це може тривати недовго й не мати серйозних наслідків, проте в більшості випадків такий стиль взаємин є деструктивним фактором впливу на розвиток Я-концепції дитини, її самооцінки, рівня домагань, особистісних властивостей [13].

Отож середина й друга половина ХХ ст. стали початком становлення як практичної системи допомоги особистості та сім'ї, так і появи надзвичайно великої кількості експериментальних досліджень сімейної системи, особливостей розвитку індивідуума в ній. Результати досліджень багатьох науковців засвідчували колосальну важливість для повноцінного гармонійного становлення особистості дитини наявності гармонійних відносин батьків у сім'ї, було виявлено характерні труднощі процесу соціалізації та розвитку дитини в неповній сім'ї, ймовірність виникнення в неї характерних психологічних проблем у майбутньому. Усе це стало передумовою зародження системи психологічної допомоги сім'ям: розвинулися численні напрями сімейного консультування, психотерапії, розробляються нові методи й техніки роботи із сім'єю, продовжують виникати нові форми допомоги їй.

Історично першим напрямом у сімейній психотерапії та консультуванні був психодинамічний. Аналіз випадку «Маленького Ганса» є прикладом опосередкованого впливу психотерапевта (тут – З.Фрейда) на дитину через консультування її батька. Можна сказати, що загалом психодинамічний підхід у

терапії сім'ї – це психологічний вплив на особистість. Основний акцент ставиться на окремій людині, а не на сім'ї в цілому. Психоаналітик аналізує історичне минуле клієнта та його родичів, їх неусвідомлювані бажання й психологічні проблеми, пережиті на ранніх етапах онтогенезу. Він допомагає особистості стати більш зрілою й відтак опосередковано впливає на процес вирішення сімейних труднощів. Завданням психотерапії тут є досягнення інсайту – усвідомлення того, як невідірені в минулому проблеми впливають на взаємостосунки в сім'ї в даний час [2, с.236–237; 14; 17]. Сьогодні психоаналітичний підхід, який вимагає значних зусиль і затрат часу як з боку психотерапевта, так і клієнтів, вважається економічно недоцільним, хоча й доволі ефективним [6, с.140–141]. Про це свідчить виникнення нових психоаналітичних центрів психотерапевтичної допомоги. Тут відомою є праця Гельмута Фігдора та його послідовників (Діана Видра й ін.). Г.Фігдор указує, що секрет успіху його роботи полягає в такому: подружніх партнерів, які шукають поради, як «виправити» свою неслухняну «важку» дитину, він розглядає не як батьків «бідних проблемних дітей», але бачить у них самих «бідних батьків», які теж потребують розуміння, співчуття й допомоги у вирішенні їх власних труднощів та душевних конфліктів. Відтак при внутрішній зміні батьків (через усвідомлення витіснених почуттів, зокрема провини, і бажань, прийняття відповідальності за себе, свої вчинки, слова, думки й почуття тощо) можливе становлення конструктивного стилю виховання, а звідси – позитивних змін поведінки дитини [4, с.18–46].

Психоаналіз дав початок розвитку цілої плеяди інших психотерапевтичних напрямів. Один із них – транзактний аналіз Е.Берна – надзвичайно детально розглядає вплив сім'ї на виникнення певного типу проблем у її членів. Увесь процес виховання дитини Е.Берн розглядає як навчання тому, у які ігри (серії транзакцій із прихованою мотивацією; цим поняттям позначають лицемірство, нещирість та інші негативні прояви у взаємодії дорослих) їй треба грати і як у них грати. Дуже часто таким чином пригнічується воля дитини, її здатність до самостійного мислення, натомість закладаються основи «життєвого сценарію» – стратегічного плану майбутнього життя аж до смерті. Проте продуктивно жити, працювати й отримувати від цього радість «людина, що грає», не може. На думку Берна, психотерапевт повинен звільнити людину від цих «ігор» посередництвом їх усвідомлення та навчити її чесних і відкритих форм спілкування. Тільки в такому випадку особистість здатна до гармонійного, зацікавленого й люблячого виховання своїх дітей [12, с.256–283; 13].

Подібно як у транзактному аналізі та класичному психодинамічному підході, інші психотерапевтичні напрями: гештальт-терапія (Ф.Перлз, П.Гудмен, Р.Хефферлін та ін.), клієнт-центрована терапія (К.Роджерс), біхевіористична течія, психодрама Дж.Морено, нейролінгвістичне програмування (Р.Бендлер, Дж.Гриндер та ін.) тощо – основну увагу в психотерапії сімейних проблем приділяли роботі з окремою особою. Сім'я як мала соціальна група стає клієнтом психотерапевта наприкінці ХХ ст., коли зароджується новий перспективний напрям системної сімейної психотерапії, його представники розглядали сім'ю як цілісну систему [6, с.141].

Системна сімейна психотерапія об'єднує в собі чимало технік з інших підходів, зокрема тісно взаємодіє з арт-терапією, психодрамою, ігровою терапією та ін. Так, Д.В.Віннікотт 1971 року одним із перших використав гру в роботі із сім'ями, указуючи, що вона є достатньо безпечним, зручним та ефективним методом роботи сімейного терапевта [6].

У 1976 р. психолог А.Крафт опублікував результати своєї практичної роботи з групою батьків: вони навчалися проведенню сеансів ігрової терапії зі своїми дітьми дома. Сьогодні в США та багатьох європейських країнах добре розроблений, застосовується й продовжує розвиватися тренінг дитячо-батьківських взаємин, який проводиться переважно в ігровій формі. Практика показала, що на невротичну симптоматику дітей, їх розвиток впливає ставлення батьків до себе, їх здатність до самовираження. Навчання батьків формам оптимальної взаємодії з дітьми в процесі сеансів ігрової сімейної психотерапії привело до позитивних змін емоційно-вольової сфери всіх учасників ігор, поліпшило поведінку дітей [6, с.184–186]. І тепер у США та Європі інтенсивно розвивається мережа консультативних центрів психологічної допомоги сім'ям, з'являються нові напрями та школи, нові методи роботи.

У Росії школи сімейного психологічного консультування та психотерапії, хоча й мають невелику історію діяльності, проте володіють значними надбаннями, потенційно багатими можливостями розвитку. Поява групових форм роботи тут пов'язана з іменем Л.О.Петровської, яка першою почала вивчати питання теорії й практики психологічного тренінгу. І протягом останнього десятиліття в Росії виникло чимало нових напрямів групової терапії, навчання й консультування – сімейної, у сфері управління та підприємництва, освіти тощо.

Російських психологів, які займаються проблемами сім'ї, можна умовно поділити за двома напрямками: 1) представники академічної психології, які вивчають теоретичну частину психології сім'ї – її структуру, види, функції, історію та ін. (В.Абабков, Т.Андреева, С.Голод, В.Дружинін, С.Ковальов, А.Лідере, І.Малкіна-Пих, Л.Шнейдер та ін.); 2) психологи – представники прикладної сімейної психології (Г.Абрамова, Ю.Альошина, А.Бодальов, Ю.Борисенко, І.Добряков, Е.Ейдемільер, О.Захаров, Н.Кузнецов, В.Столін, В.Юстицький та багато ін.).

Представники другого напрямку займались як адаптацією вже розроблених зарубіжними колегами методів роботи, так і створювали свої власні школи. Так, техніку ігрової терапії із сім'єю у 80-х роках ХХ ст. одним із перших активно почав застосовувати О.І.Захаров – спочатку працюючи зі страхами в дітей. Спеціально підібрані іграшки допомагали дітям знову пережити ситуацію, яка породжувала тривогу в ігровій формі, і таким чином переосмислити, переоцінити її суб'єктивне значення, а відтак – зменшити чи й повністю ліквідувати тривогу, страх. Також ігрові прийоми застосовувалися ним під час роботи з невротиками, для діагностики проблематики клієнта й для його навчання [6]. І сьогодні російські психотерапевти та психологи – сімейні консультанти у своїй роботі часто використовують ігри (М.І.Буянов, В.П.Добридень, Ю.С.Шевченко та ін.). Не меншою популярністю користується включення в сімейне консультування та психотерапію технік арт-терапії (ізо-терапії) – тематичних

малюнків, які дають можливість отримувати важливу діагностичну інформацію про взаємозв'язки між членами сім'ї, їх статуси, ролі, способи комунікації, оцінювати динаміку сім'ї. Індивідуальне й спільне малювання дозволяє батькам без страху проявляти свої почуття, що має потужний психотерапевтичний ефект і є чинником зміцнення сімейних взаємин. Цією проблематикою займалися Р.Ассаджолі (теорія психосинтезу та, у її контексті, робота з малюнками), А.Менегетті (трактування психомалюнків в онтопсихології), В.Стюарт (робота із символами та образами в психологічному консультуванні), Е.Г.Ейдемільер, В.В.Юстицький (використання малюнкових проєктивних методик у сімейній психотерапії), Г.Т.Хоментаскас («Малюнок сім'ї» у роботі з дитиною) та багато ін. Також Е.Г.Ейдемільер та Н.В.Александрова стали засновниками короткочасної аналітичної психодрами, яка стосовно сімейної психотерапії вже не методом, а технікою, тому може застосовуватись багаторазово. Вона доповнює вербальну дискусію моделюванням значущих ситуацій, звертається до почуттів і вчинків клієнтів, поглиблює емпатійне розуміння одне одного й самих себе.

Перевагою аналітичної психодрами перед іншими методами індивідуальної та групової психотерапії є те, що вона використовує невербаліку – мову почуттів, міміки, жестів, учинків, поведінки. Тому вона доступна людям різного віку: дітям, починаючи з чотирьох-п'яти років, підліткам, дорослим і старшим людям (до речі, і засновник психодрами Дж.Морено застосовував її в сімейній терапії). У психодрамі учасники мають можливість моделювати власні уявлення про ті чи інші психотравмуючі ситуації, знаходити їх оптимальне вирішення [6, с.274–275]. Сьогодні російські психологи й психотерапевти чимало уваги приділяють питанням відповідального, раннього, девіантного батьківства й материнства (В.І.Брутман, А.Я.Варга, І.Ю.Хамітова, С.Н.Єніколов; Д.Пайнз та ін.), вивченню особливостей змін у функціонуванні сімей у сучасному кризовому соціумі, розробці нових методів та методик психотерапевтичної й консультативної роботи з ними тощо. Також створюються школи для молодих батьків, центри соціально-психологічної та психолого-педагогічної допомоги сім'ям, підготовки батьків до народження й виховання дитини тощо. Розмаїття напрямів і видів психологічної допомоги сім'ям зумовило виникнення нових психологічних термінів, причому представники різних галузей психології нерідко вкладають у них різний зміст. Так, у вітчизняній та зарубіжній психології ще немає кінцевого чіткого розмежування понять «психологічний супровід», «психологічне консультування», «психотерапія», «психокорекція», «робота психолога» та ін. Можна спостерігати й спроби обґрунтувати доцільність введення нових термінів, без належної диференціації вищенаведених. Так, Т.С.Яценко пропонує використовувати терміни «психокорекційна практика», «групові психокорекції» та ін., відомі російські психологи В.Л.Таланов та І.Г.Малкіна-Пих – «психотерапевтичне консультування» [14, с.26–31]. Натомість «Великий психологічний словник» за редакцією Б.Г.Мещерякова і В.П.Зінченка подає визначення тільки психотерапії, оминаючи увагою терміни «психокорекція» й «психологічне консультування».

У наукових джерелах можна зустріти розуміння психологічного консультування як психологічної допомоги здоровим людям у складній життєвій ситуації [1; 2; 3; 9; 10]. Однак при цьому нерідко термін «психологічне консультування» вживається як синонім понять «психотерапія» (немедична модель) та «психологічна корекція» (А.А.Бодальов, В.В.Столін). Інші автори вважають доцільним закріпити поняття «психологічне консультування» за сферою допомоги здоровим людям, залишивши поняття «психотерапія» сфері допомоги психічно хворим – неврози, межові стани, розлади особистості й т. д. (Г.Абрамова, Е.Ейдемільер, В.Юстицьких) [1, с.248–254, с.282–288; 6, с.9–12; 9, с.267]. Існує також позиція, згідно з якою консультування зорієнтоване переважно на допомогу клієнтові в реорганізації його міжособистісних стосунків, у той час як психотерапевтичний вплив спрямований насамперед на розв'язання глибинних особистісних проблем людини, що лежать в основі більшості життєвих труднощів і конфліктів (Ю.Альошина) [3, с.10–14].

Як бачимо, у вітчизняній психології поняття «психологічне консультування» вживається то в більш широкому, то у вужчому значенні. Але оволодіння практикою роботи в галузі психологічної допомоги неможливе без подолання плутанини у вживанні понять, без чіткого визначення окремих видів діяльності практичного психолога. У зв'язку із цим доцільніше дотримуватися позиції розмежування понять «психологічне консультування», «психокорекція», «психотерапія» й «психологічний супровід».

Насамперед зауважимо, що всі ці поняття позначають конкретні види психологічної допомоги, яка є пріоритетним напрямом роботи психолога. Аналіз різних поглядів показує, що найсуттєвішою ознакою, за якою проводиться це розмежування (З.Кісарчук), є характер завдань, що стоять перед спеціалістом, який надає допомогу. У випадку психологічного консультування ця допомога не передбачає глибинних змін в особистості людини, у той час як психокорекція та психотерапія орієнтовані саме на такі зміни [9, с.268–269] (психокорекція – на конкретні проблеми сторони особистості (страхи, агресивність і т. п.), психотерапія – більш цілісне системне охоплення різних сторін особистості, аспектів її життя. Щодо поняття психологічного супроводу, то ще немає єдиного методологічного підходу до визначення його сутності – навіть і в системі сучасної практичної психології. Його трактують як: «1) усю систему професійної діяльності психолога (Р.М.Битянова); 2) загальний метод роботи психолога (Н.С.Глуханюк); 3) один із напрямів і технологію професійної діяльності психолога (Р.В.Овчарова)» [8, с.176]. Найбільш ґрунтовно у контексті вивчення феномену батьківства (рос. «родительства») розкриває зміст цього поняття Р.В.Овчарова. Вона вказує, що як напрям, тобто можливе поле діяльності психолога, психологічний супровід включає: супровід природного розвитку родительства; підтримку, насамперед інформаційну; родителів у важких, кризових та екстремальних ситуаціях; психологічне орієнтування процесу сімейного виховання.

Український психолог Т.К.Вінник розкриває зміст поняття «психологічний супровід» так: «Супровід – це відповідь на питання, навіщо потрібний шкільний психолог. Поняття супроводу набуло особливої популярності в останні

роки. Що означає «супроводжувати»? Це означає бути поруч із кимось у ролі супутника. Тобто супроводжувати дитину на її життєвому шляху – означає рухатись разом із нею, поряд з нею, інколи дещо попереду, якщо потрібно – указуючи шлях. Дорослий уважно приглядається й прислухається до свого юного супутника, до його бажань, потреб, фіксує досягнення й труднощі, що виникають, допомагає орієнтуватися в цьому світі, розуміти й приймати себе. Але при цьому не намагається контролювати, нав'язувати своїх шляхів й орієнтирів. І лише тоді, коли дитина розгубилась або попросила про допомогу, дорослий допомагає їй повернутись на той шлях, яким вона йшла» [2, с.24].

З нашої точки зору, під поняттям психологічного супроводу слід розуміти такий вид діяльності психолога, який включає комплекс взаємопов'язаних та взаємообумовлених заходів і методів, котрі спрямовані на забезпечення оптимальних соціально-психологічних умов для збереження й розвитку психологічного здоров'я особистості та сім'ї загалом; серед таких заходів пріоритетними є інформування (психологічна просвіта), навчання, проведення тренінгових занять, груп зустрічей тощо, а серед методів – переважно переконування й навіювання. Психологічний супровід як один із видів психологічної допомоги має безумовну прерогативу перед іншими в умовах роботи психолога, який працює у сфері освіти.

Усі ці заходи в сукупності утворюють систему психологічного супроводу сім'ї. За глибиною (у психологічному вимірі) роботи психолога вони суттєво відрізняються від психотерапії, психокорекції та психологічного консультування як окремих видів психологічної допомоги та діяльності психолога. Хоча під час тренінгової роботи в межах психологічного супроводу сім'ї психолог може використовувати окремі психотерапевтичні, психокорекційні, консультативні методи чи техніки. Заходи психологічного супроводу сім'ї також можуть бути фактором впливу на мотивування батьків до прийняття рішення про необхідність отримання індивідуальних психологічних консультацій – для глибшої роботи над собою, що, безумовно, є позитивним результатом на шляху відновлення інституту сім'ї та збереження й зміцнення психологічного здоров'я особистості. Відтак можна вважати психологічний супровід особистості й сім'ї новим, самобутнім і затребуваним часом видом діяльності психолога. Отже, розвиток сімейної психології, консультування та психотерапії налічує чимало плідних течій, теоретичних і практичних підходів, висвітлення змісту яких потребує написання окремих наукових праць.

1. Абрамова Г. С. Практическая психология : учеб. для студ. вузов / Г. С. Абрамова. – М. : Академический проект, 2003. – 496 с.
2. Айви А. Э. Психологическое консультирование и психотерапия : Методы, теории и техники : практическое руководство / Айви А. Э., Айви М. Б., Саймэк-Даунинг Л. – М., 2000. – 487 с.
3. Алешина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю. Е. Алешина. – М. : Класс, 2000. – 208 с.
4. Видра Д. Помощь разведенным родителям и их детям: от трагедии к надежде : По страницам научных трудов Гельмута Фигдора / Д. Видра. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2000. – 224 с.

5. Денисенко В. Еміграційна епідемія / В. Денисенко // День. – 2007. – № 21. – 5 грудня. – С. 5.
6. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия : учеб. пособ. для врачей и психологов / Эйдемиллер Э. Г., Добряков И. В., Юстицкий В. В. – 2-е изд., испр. и доп. – С. Пб. : Речь, 2006. – 352 с.
7. Методологічні і теоретичні проблеми психології : [хрестоматія / упоряд. З. С. Карпенко, І. М. Гоян]. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – 128 с.
8. Овчарова Р. В. Психологическое сопровождение родительства / Р. В. Овчарова. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. – 319 с.
9. Основи практичної психології : підручник / [В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.]. – К. : Либідь, 2001. – 536 с.
10. Психологічна допомога сім'ї : навч. посіб. : у 3 кн. Кн. 1. – К. : Главник, 2006. – 128 с.
11. Райгородский Д. Я. Психология личности : хрестоматия. Т. 1 / Д. Я. Райгородский. – 3-е изд., доп. – Самара : БАХРАХ-М, 2002. – 515 с.
12. Рудестам К. Групповая психотерапия / К. Рудестам. – С. Пб. : Питер, 2001. – 384 с.
13. Семья : книга для чтения / [сост. И. С. Андреева, А. В. Гулыга]. – М. : Политиздат, 1990. – 346 с.
14. Таланов В. Л. Справочник практического психолога / В. Л. Таланов, И. Г. Малкина-Пых. – С. Пб. : Сова ; М. : ЭКСМО, 2004. – 928 с.
15. Титаренко В. Я. Семья и формирование личности / В. Я. Титаренко. – М. : Мысль, 1987. – 352 с.
16. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд ; [пер. з нім. П. Таращук]. – К. : Основи, 1998. – 709 с.
17. Хьел Л. Теории личности / Л. Хьел, Д. Зиглер. – С. Пб. : Питер, 2001. – 608 с.
18. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений : курс лекций / Л. Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, 2000. – 512 с.
19. Юм Д. О. О многоженстве и разводах : сочинения / Д. О. Юм. – М., 1965. – Т. 2. – С. 694–703.